

Nummer 8 Maart 2014

Vrijwilligersbulletin BAM

Toch weer een vrijwilligersbulletin

We gaan opnieuw het vrijwilligersbulletin van de BAM leven in blazen. Samen met Thijs heb ik zes mensen bereid gevonden om regelmatig een bijdrage voor het bulletin te leveren.

We hebben besloten om te werken op basis van vaste rubrieken zoals:

Vondsten van de BAM; Bossche kunstobjecten; Leuke tentoonstellingen; Vrijwilliger/ medewerker nader bekeken;

De wandelgangen. Daarnaast worden afhankelijk van actualiteit of inspiratie van de redactieleden artikelen geschreven. We zijn benieuwd naar jullie reactie op het bulletin en nodigen iedere lezer uit zelf kopij of ideeën voor artikelen aan ons toe te sturen.

Paulien van der Krabben

Groot Tuighuis verder ontwikkelen

Door Dick de Vrie

Ons Groot Tuighuis is al weer een jaar in bedrijf: maart 2013 openden wij feestelijk de deuren! En sindsdien hebben we al veel enthousiaste reacties gehad. Meer dan 2000 bezoekers hebben we ontvangen en rondgeleid. Het blijkt een goede formule: een groepje mensen dat door een gids en/of medewerkers van de BAM een verhaal verteld krijgt bij de objecten in de kasten of bij de werkzaamheden in het lab. Het is goed en belangrijk dat we ons werk op deze manier presenteren. We willen immers niet het archeologisch en bouwhistorisch werk in het verborgene doen en houden, maar zoveel mogelijk mensen – inwoners van 's-Hertogenbosch maar ook bezoekers van daarbuiten- kennis laten maken met dat werk en de resultaten daarvan.

Speciale activiteiten helpen daarbij: zo hebben we dit jaar de 'Dag van de Brabantse archeologie' in juni, opnieuw een activiteit rond Jeroen Bosch ('Kleren van de schilder') en natuurlijk Open Monumentendag, om maar enkele dingen te noemen.

Daarnaast is het Groot Tuighuis ook ontdekt door anderen. Zo houdt de AWN hier studiedagen, presenteren studenten van de hogeschool Avans er hun werkstukken ('apps' over o.a. onze Oude Sint-Jacobskerk) en zijn er persconferenties (over bijv. de Neanderthaler-vondsten). Om dit goed in de hand te houden (we willen natuurlijk wel waarborgen dat ons werk gewoon kan doorgaan!) hebben we wat randvoorwaarden gesteld. Onder andere dat er affiniteit moet zijn met ons werkterrein en dat de dagelijkse werkzaamheden van de BAM altijd voorgaan. Naast deze bezoeken krijgt ook educatie aandacht: we hebben meerdere schoolklassen en cursusgroepen op bezoek gehad. Ze zijn steeds erg enthousiast. Dat dit allemaal lukt, is mede te danken aan de inzet van onze vrijwilligers. Daarom hulde en dank aan jullie: gidsen Groot Tuighuis, medewerkers educatieve ontvangsten, werkers in het lab en op andere plekken in het gebouw!

Maar we willen bepaald niet op onze lauweren rusten. Het kan nog beter en het kan nog meer. Met name het aantal bezoekers dat via de wandeling van de Kring binnenkomt, mag meer worden. En ook willen we meer educatieve workshops geven. We zoeken daarvoor de publiciteit – op gerichte manier, bijvoorbeeld via internet en via samenwerking met de andere cultuurhistorische organisaties in onze stad. Ook willen we onze presentatie inhoudelijk verbeteren en uitbreiden: zo hebben we in het schip onder de vitrines nog allemaal ladekasten waarin we ook archeologische en bouwhistorische objecten willen presenteren aan het publiek. Die presentatie moeten we nu vorm geven. Volop werk aan de winkel dus. Wie hieraan wil meedoen of hierover ideeën heeft, is van harte welkom haar of zijn bijdrage te leveren! Ik hoor graag jullie reacties.

WANDELGANGEN (proloog)

Op het moment dat deze tekst per perse komt zal wel duidelijk zijn wie Bonnie opgevolgd zal zijn als dephouder. In de wandelgangen werd er flink gelobbyd over haar opvolging, hoorde ik. Hoezo? Heb ik iets gemist? In de wandelgangen gebeurt er van alles.

Bij de eerste bespreking van het vrijwilligersbulletin werd er de opmerking geplaatst: er moeten ook nieuwtjes in komen. Liefst roddel en achterklap natuurlijk. Wandelgangen. Men was het er snel over eens dat ik, Thijs, daar de meest geschikte persoon voor was, omdat ik na al die jaren veel wist over de BAM en dat ik, gezien mijn nieuwsgierige aard en gevoel voor dramatiek altijd mijn uiterste best heb gedaan de geweldige sfeer in de wandelgangen te onderhouden. Kort gezegd: ik was er niet vies van. Ik dacht eerst: "Makkie" Maar bij nader inzien wordt de opdracht toch moeilijker dan ik in eerste instantie dacht. Het wezen en het leuke van gesprekken in de wandelgangen is toch het noemen van namen. Maar nu is de BAM nog niet zo ver gezakt als RTL Boulevard. Dus dat durf ik ethisch nog niet aan. Kan nog komen. Ik kan namen vervangen door X en Y, maar daar gaat de jus snel vanaf. Ik moet het in een jasje gieten en daar ben ik nog niet helemaal uit.

Ik geef het niet op, want wandelgangen zijn belangrijk. Werd vroeger roddel in de wandelgangen gezien als onethisch en 'not done'. De schrik van elke manager. Nu maakt het wezenlijk deel van de cultuur van een bedrijf en zijn wandelgangen 'the place to be' als het gaat om netwerken.

Ik hoop dat ik er toe bij kan dragen dat wandelgangen iets normaal wordt en dat het noemen van namen in deze artikelen als normaal ervaren wordt. Sterker nog dat men er trots op is. Want als er niet over je geluld wordt..... En dat zou het werk voor mij nog leuker maken.

Thijs

De zeef van Heijmans, "een archeologische vindplaats".

Door Stefan Molenaar & Paulien van der krabben

In november jl was er grote ophef bij de BAM. Er waren vuurstenen werktuigen en botmateriaal van beesten uit het Pleistoceen gevonden. Deze vondsten zijn een aanwijzing voor een Neanderthaler kamp van circa 50.000 tot 70.000 jaar geleden. Dit materiaal is letterlijk 'opgezogen' Op een zeef bij de bouwplaats voor de nieuwe parkeergarage aan de Hekellaan. Na de eerste vondsten uit het eerste deel van de bouwkuip, werd voor het tweede deel van de bouwkuip een ploeg "zeefbewakers" ingesteld. Tien mensen hebben ruim twee maanden al het materiaal, dat op de zeef kwam, gecontroleerd. Eddie Nijhof en Stefan Molenaar (archeoloog met als specialisatie prehistorie) hebben deze "opgraving" gecoördineerd.

Stefan vertelt dat de BAM natuurlijk al archeologisch onderzoek deed bij het project parkeergarage. De verwachting was dat daar meer informatie over de stadsmuur, het bastion en de stadsgracht zou worden gevonden. Voor dat onderzoek is tot ongeveer 2 à 3 meter diep gegraven. Niet dieper, omdat de opgraving daar vol water zou lopen.

Voor de parkeergarage moest de aannemer wel veel dieper graven, maar de archeologen van de BAM achtten de kans dat daar archeologisch belangrijke informatie uit zou komen, laag. Omdat er nog wel kans was op het aantreffen van Pleistoceen botmateriaal werd er steekproefsgewijs gekeken of dergelijk botmateriaal omhoog kwam.

Voor de ondergrondse parkeergarage moest de aannemer veel zand afvoeren. Omdat de omwonenden vreesden voor veel overlast van zandwagens, is gekozen voor zandafvoer via een afzuigstelsel met buizen naar een zandschip in het kanaal. Onderdeel van dat stelsel is een zeef die voorkomt dat de leidingen verstopt zouden raken. Het materiaal dat niet door de zeef viel, werd opgevangen in een stalen container.

De inhoud van die container werd af en toe door medewerkers van het bouwbedrijf en de archeologisch directievoerder (Jeroen Flamman) bekeken op de aanwezigheid van botmateriaal en andere archeologisch relevante materialen. Jeroen ontdekte dat het niet alleen puin was wat er op die zeef terecht kwam maar herkende naast Pleistoceen botmateriaal ook vuurstenen afslagen. Hij nam uiteraard direct contact op met de BAM.

Diep graafwerk levert vaker oud botmateriaal op. Daarom gingen Stefan (onze prehistoricus) en Eddie kijken of het interessant spul was. Het was snel duidelijk dat het Pleistocene botmateriaal en de vuurstenen artefacten goed bewaard waren gebleven. De Faculteit Archeologie van de Universiteit Leiden werd ingeschakeld en medewerkers bevestigde dat dit een belangrijke vondst

was. Met name de goede conservering van zowel vuurstenen werktuigen als het dierlijk botmateriaal maken dat dit de best bewaarde Neanderthaler vindplaats van Nederland kan worden genoemd. Omdat het uitgraven van de bouwkuip nog lang niet was afgerond, werd besloten om bij de verdere ontgraving een team samen te stellen dan nog nauwkeuriger de vondsten moest verzamelen en registreren om te zien of er nog meer spectaculaire vondsten uit deze schatkamer konden worden geborgen..

Tien mensen van de BAM (vrijwilligers Nel Wassenberg, Hans van Boxtel, Ben Elfrink, Eilard Naeff en Wim Hartman, amateur archeologen Gerard Kaathoven en Ruud Hemelaar, medewerkers Ronald van Genabeek, Eddy Nijhof en Stefan Molenaar) werden zeefbewakers. Zij volgden een veiligheidskursus, zodat zij toegang konden krijgen tot de bouwplaats en doorzochten bij toerbeurt de zeef op archeologische voorwerpen. Een erg modderige taak.

Uit het eerste deel van de bouwkuip zijn in totaal zijn er 150 stukken vuursteen gevonden, waarvan ongeveer 30 werktuigen. Dat vuursteen is gedeeltelijk gepatineerd (aangetast door de tijd) maar een flink deel is zo goed dat het er uit ziet of het pas gister is bewerkt. Dit dankzij het feit dat het snel door klei en zand is afgedekt en dus niet lang aan het maaiveld heeft gelegen. Daarnaast werd veel botmateriaal van wolharige mammoet, wolharige neushoorn, paard en rendier gevonden. Ondanks het verscherpte toezicht en de extra inzet van menskracht heeft het tweede deel van de bouwkuip helaas niet heel veel meer pleistoceen bot- en vuursteen opgebracht. Het lijkt er op dat de eerste vondsten afkomstig waren van een klein kampementje en dat er daar buiten niet veel bewoning is geweest. Een paar mooie vondsten zijn echter nog wel gedaan zoals mammoetkiezen en een bewerkt stuk gewei. De inzet van de 'zeefbewakers' is dus zeker niet voor niks geweest!

De vondsten worden nog wel verder onderzocht dus hopelijk komen daar nog mooie nieuwe inzichten uit!.

Rectificatie

In het vorige vrijwilligersbulletin heb ik geschreven over het Joodse badhuis in Venlo. In de afgelopen maanden is duidelijk geworden dat deze archeologische vondst geen Mikwe is, maar de resten van een beerput. Het lijkt er op dat de stadsarcheoloog van Venlo koste wat kost in zijn eigen concept-theorie wilde blijven geloven.

Paulien

Wandtegels

Door Ed Hupkens

Een tegel is een platte steen, gebruikt voor vloer- en wandbekleding. Wandtegels werden toegepast, omdat de beklede wand makkelijk schoon te houden was. In de middeleeuwen hadden wandtegels, naast een hygiënische functie, ook een onderwijzende rol. Die kreeg vorm via bijbelse voorstellingen en afbeeldingen van uitheemse dieren en planten. Daarnaast hadden de tegels een ornamentale functie: versieren van de wand.

Uit een dunne plak klei werden tegels gevormd m.b.v. een tegelraam en werden langs een snijplankje op maat in stukken gesneden. In het snijplankje waren vroeger spijkertjes aangebracht om verschuiven van het snijplankje tijdens het snijden te voorkomen. De ontstane putjes zijn na het bakproces meestal nog te zien. Tot ca. 1630 zijn het vier pennetjes, daarna drie of twee. Na ca. 1865 werden geen spijkertjes meer gebruikt.

Wandtegels werden gebakken bij ca. 1020 graden Celcius (biscuitbrand). De rauwe tegels werden daarna voorzien van een laagje witbakkend tinglazuur. Een tekening waarvan de lijnen doorgeprikt waren (een 'spons') werd op de tegel gelegd en met houtskoolpoeder doorgestoven. Daarna vindt de beschildering plaats. Tenslotte werden de hoekmotieven geschilderd. De tegels werden voor de tweede keer gebakken (gladbrand) en zijn dan gereed. De hier beschreven werkwijze wordt majolicatechniek genoemd.

In hoofdzaak zijn er twee soorten decors: ornamentale en figuratieve. Bij de ornamentale decors kan het patroon op één tegel voorkomen, maar het komt ook voor dat het patroon zich over vier tegels uitstrekt. Figuratieve decors zijn landschappen, herders, kinderspelen, schepen, bijbelse figuren enz. Zij zijn in series van 12 tot 200 motieven gemaakt. Er zijn ook tegeltableaus gemaakt met een op zichzelf staande beschildering over twee tot vele tientallen tegels. Een bijzondere vorm van tegeltableau is een pilaster (ook: pilaar, kolom of rank). Een pilaster is meestal 13 tegels hoog en een óf twee tegels breed en werd aan weerszijden van de stookplaats in een schouw gemetseld. Wandtegels werden vroeger altijd zonder voegspecie ertussen geplaatst ('koudgezet'). Eerst in de loop van de 20ste eeuw werd het gebruikelijk tegels met een voeg te zetten.

Deze drie tegels zijn afkomstig uit het pand Visstraat 17.

Tegel 1: blauw geschilderd met bloemvaas, hoekmotieven Bourgondische lelie, ornament, vier putjes, 127 x 127 x 10 mm, 1e helft 17e eeuw.

Tegel 2: paars beschilderd uit tableau, geen hoekfiguren, drie putjes, 130 x 130 x 7 mm, 18e eeuw.

Tegel 3: gekleurde schildering met papagaai op tak, hoekmotieven ossenkop, twee putjes, 130 x 117 x 10 mm, 2e helft 17e eeuw.

Voorkeuren van vrijwilligers.

Door Paulien van der Krabben

De voorkeur van Hans van Boxtel

De vrijwilligers bij de BAM doen vele verschillende werkzaamheden. Als ze actief zijn in het laboratorium maken ze in hun inwerkperiode kennis met alle werkzaamheden die in het lab worden uitgevoerd. In de loop der tijd ontwikkelen ze een voorkeur voor bepaalde werkzaamheden. Dat kan leiden tot een echt specialisme. Hans van Boxtel heeft zich het afgelopen jaar ontwikkeld tot de restaurator van grote aardewerken voorwerpen. Met veel enthousiasme bedenkt hij constructies om een voorraadvat waarvan minder dan de helft aan oorspronkelijke resten zijn terug gevonden weer tot een volledig vat kan worden gereconstrueerd. Hij verwerkt daarbij grote hoeveelheden gips en schuurt en modelleert vele dagen om een resultaat te bereiken dat de archeologen vol trots weer in de vitrine tentoon kan stellen.

De schandhuik

De drie fraaie lindebomen sieren, als visuele verwijzing naar de stad Den Bosch, de 'huik'. Gedecoreerd met een slinger van onreine dieren en symbolen van de onkuisheid: padden, slangen, kikkers, spinnen, hagedissen en vleermuizen. Bovenop ligt een grote pad. Aan de binnenzijde zit boven in de kap een met wol gevuld linnen kussen en een ijzeren halsband. Bij de huik hoort een losse, houten halfronde bank.

Lindebomen stonden symbool voor bescherming en verbondenheid van de gemeenschap. Wilden de kunstenaar en de opdrachtgever met deze symboliek laten zien dat de stad beschermd zou worden tegen onkuisheid en het kwaad? Voor 1800 kende men vrijwel geen gevangenisstraf maar wel verschillende schandstraffen. De huik werd op een kar geplaatst en rond gereden, zodat iedereen de veroordeelde kon zien. Niet alleen voor schelden, vechten of hoerij werd men veroordeeld tot de schandhuik: ook voor diefstal en bedelarij werd deze straf gegeven. In opdracht van de stad 's-Hertogenbosch werd deze beschilderde houten huik in 1688 gemaakt door Ambrosius Visscher (schilder) en Jacobus vander Hoeven (beeldhouwer). De schandhuik (143x76x37cm) is een houten versie van een middeleeuwse vrouwenmantel. Te zien in de permanente tentoonstelling "Het verhaal van Brabant" in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch.

samengesteld door Tamara Nadibaidze

[Het Noordbrabants museum](#)

Het Verhaal van Brabant. (vaste collectie)

Het Verhaal van Brabant verbindt verleden, heden en toekomst.
Aan de hand van historische voorwerpen uit alle delen van
Brabant en kunstobjecten, kan men de
belangrijke momenten uit de Brabantse geschiedenis ontdekken.

Museum Arnhem

Threads (15-03-2013 t/m 17-08-2014)

De tentoonstelling bevat installaties, videowerk, wand-en ruimtelijke objecten. Tijdens Threads worden performances, lezingen, workshops en andere activiteiten georganiseerd.

Centraal Museum Utrecht

De zeven hoofdzonden (14-09-2013 t/m 18-05-2014)

Jurgen Bey gaat er vanuit dat de innerlijke drijfveren van een mens zijn af te lezen uit zijn omgeving en zijn interieur. In zijn tentoonstelling neemt Bey het beroemde schilderij van Jeroen Bosch als voorbeeld.

Tropenmuseum Amsterdam

Zwart & Wit (01-11-2013 t/m 01-07-2014)

Wie is wit en wie is zwart? Wie bepaalt dat eigenlijk? Persoonlijke verhalen, foto's, video's, hedendaagse kunst en historische documenten geven een beeld van de manier waarop zwart en wit in Nederland met elkaar leven en naar elkaar kijken.

Nader Bekeken

Door Len Janssens

In deze rubriek belichten we telkens een van de medewerkers/vrijwilligers van de BAM. Deze keer is dat Tamara Nadibaidze. Zij is 35 jaar oud, woont in 's-Hertogenbosch en werkt sinds mei 2013 als vrijwilliger voor de BAM.

Wat heb je beroepshalve zoal gedaan voordat je bij de BAM kwam werken?

Mijn roots liggen in Georgië. Ik ben geboren en getogen in Tbilisi. Ik woon al ruim 20 jaar in Nederland. Door mijn ouders ben ik hier terecht gekomen en ik vind het nog steeds leuk om hier te wonen. Ik ben kunsthistorica maar ik heb als onderwijsassistent en ook als pedagogisch medewerker gewerkt. Aan de Universiteit Utrecht heb ik met grote passie Kunstgeschiedenis gestudeerd. Ik ben gespecialiseerd in Renaissance Studies. Mijn studie jaren heb ik als mooi en leerzaam ervaren.

Wat voor werkzaamheden doe je bij de BAM?

Ik vind het leuk om bij de BAM te werken, hier heerst altijd een relaxte sfeer. Ik heb leuke collega's, de gesprekken die wij voeren zijn altijd leuk en interessant. Mijn werkzaamheden bestaan uit: het conserveren van leer, fotograferen van archeologische vondsten en uitzoeken van residu. Sinds kort zit ik in de redactie van het BAM Vrijwilligersbulletin, iets waar ik heel veel zin in heb. Ik sta open voor andere functies en bezigheden, ik vind het heel leuk om nieuwe dingen te leren en ontdekken.

Op welke dagen ben je bij de BAM te vinden?

Maandagochtend en dinsdagavond (niet altijd).

Er is natuurlijk ook een leven buiten de BAM.

Waar houd je je verder mee bezig?

Ik heb drie kinderen in de leeftijd van 9, 7 en 1,5 jaar en dat betekent dat het heel druk en gezellig is. Ik hou van lezen, vooral geschiedenisboeken. Ook koken vind ik erg leuk maar, dan zonder recept, op mijn eigen manier. Ik ben een zomer-type, hoe warmer hoe beter. Dus ik wacht altijd met smart op de zomer in de hoop dat het heel warm wordt.

Verwachtingen voor de BAM in 2014

Door Hans Meester

Plannen en projecten

Allereerst zijn er dit jaar veel bijzondere projecten in de stad waar BAM nauw bij betrokken is, en die dit jaar zullen worden gerealiseerd. Zo zijn wij erg benieuwd hoe de gerestaureerde stadsmuur bij de parkeergarage Hekellaan er uit zal komen te zien. Onze archeologen zijn daar al vanaf 1997 mee bezig. Ook het Bolwerk Sint Jan zit vol archeologie; de uitvoering is in volle gang. Het is leuk af en toe bij deze projecten langs te lopen en te zien hoe het werk vordert.

We maken dit jaar een rapportage over het onderzoek aan de Westwal, zodat het historische verhaal van de vesting in het bolwerk kan worden verteld. Onze bouwhistorici maken in de tussentijd een reconstructie op de computer van de verschillende poorten die er in de loop van de tijd geweest zijn. Die kan ook in het bolwerk worden getoond.

Maar er is meer: BAM is nauw betrokken bij de herbouw van de put en het Onze-lieve-Vrouwe-huisje op de markt. Ter voorbereiding van de plannen voor het Wilhelminaplein zal BAM onderzoek doen naar de ligging van de poort en de muur van de 17e eeuwse vesting. Misschien kunnen we die deels weer in het zicht brengen.

BAM ondersteunt het Bureau Feddes-Othof bij het maken van een plan om veel historische relictten van de linie van 1629 in het landschap zichtbaar te maken. Dat wordt een heel bijzonder plan. Ook maken we een start met de plannen voor de reconstructie van de eerste stadsmuur bij het Herman Moerkerkplein.

Verder zijn de bouwhistorici gestart met een plan om in het Jeroen Bosch jaar 2016 te laten zien wat je kunt doen met de resultaten van het onderzoek: een deel van de stad van Jeroen Bosch zal virtueel opnieuw tot leven komen.

Bijleren

Maar de grootste uitdaging voor BAM is natuurlijk de vondsten uit de Neanderthaler-periode. Onze archeologen moeten snel bijleren, want als alles meezit zet dit onze stad op Europees niveau op de kaart. Stel je voor! Meer dan vijftigduizend jaar oud! Het is ongelooflijk spannend wat het nader onderzoek zal opleveren. In de tussentijd gaan we open dagen over Neanderthalers organiseren voor burgers van deze stad.

Interne zaken

Er komt dit jaar op de afdeling een compleet nieuw geautomatiseerd systeem voor onze archeologische en bouwhistorische vondsten en rapportages met de naam "Archeolink". Voor dat alles goed functioneert, zal veel werk moeten worden verzet. De vrijwilligers in het laboratorium boeken ook steeds meer resultaten die tot de verbeelding spreken. Aardewerk wordt steeds professioneler gerestaureerd en ik heb gezien dat dit tegenwoordig ook geldt voor leren gebruiksvoorwerpen. Harmke heeft me verteld dat zij ook aan de slag wil met eenvoudige metaalrestauratie. Grote achterstanden worden in een behoorlijk tempo weggewerkt. Ja, er valt veel te verwachten bij BAM voor 2014.

Natuurlijk zijn er ook zorgelijke ontwikkelingen. Dan denk je aan de forse bezuinigingen, die de gemeente zal moeten doorvoeren. Er komt gewoon veel minder geld binnen. Wat zal dit voor BAM betekenen? Dat is nog onduidelijk.

Maar cultuurhistorie heeft in deze stad een groot politiek draagvlak. Ook BAM zal zijn steentje moeten bijdragen, maar we zullen het wel overleven. Met onze kennis kunnen we wat betekenen voor onze stad, en dat proberen we te laten zien!

Colofon

Aan dit bulletin is meegewerkt door

Paulien van der Krabben
Dick van de Vrie
Thijs Holthuizen
Stefan Molenaar
Ed Hupkens
Tamara Nadibaidze
Hans Meester
Reneé Das
Len Janssens
Ank de Groot